

Giorgio Agamben: A tanú

 aszem.info/2019/01/giorgio-agamben-a-tanu/

Giorgio Agamben és Darida
Veronika

January 24,
2019

 [Facebook0](#) [Tweet0](#) [Pin0](#)

Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú

szemelvények a könyv 1. fejezetéből

Bevezető

Darida Veronika: Mi marad?

Giorgio Agamben *Ami Auschwitzból marad* című könyve először 1998-ban jelent meg, a *Homo Sacer* harmadik részeként, és a nemrégiben lezárult sorozatnak (melyet összesen kilenc kötet alkot) azóta is ez a legismertebb darabja. De ugyanígy azt is mondhatnánk, hogy Agamben egész életműve szempontjából is egy emblematikus szöveggel állunk szemben, melyet utalásszinten még azok is ismernek, akik soha nem olvasták.

Mi marad Auschwitzból? Agamben válasza az alcímben olvasható: az archívum és a tanú.

A valódi, a teljes értékű tanú, azonban nem a túlélő, és még csak nem is az (Primo Levi idézve), aki odaveszett. A valódi tanú: a muzulmán (*Muselmann*), vagyis a „szürke zóna” homályos lakója, a *Sonderkommando* tagja. A muzulmán alakjának tárgyalása során ugyanakkor felmerülnek az agambeni filozófia fontos kérdéskörei is, mint a szélsőséges helyzet vagy a kivételes állapot, a puszta élet és a *homo sacer*, az ember és a nem-ember közötti eldönthetetlen határ.

A könyv négy nagy fejezetre oszlik: A tanú, A „muzulmán”, A szégyen avagy az alanyról, Az archívum és a tanúságtétel. Ahogy az előszóban kifejti, a szerzőt elsősorban a tanúságtétel szerkezete foglalkoztatja, vagyis annak a ténye, hogy minden tanúságtétel tartalmaz egy hiányt: olyasvalamire utal, amiről nem lehet tanúskodni. Ez a tanúsíthatatlan, az ember és minden emberi szélsőséges lerombolásának az alakzata: a muzulmán.

Ne feledjük, hogy amikor ez a könyv megjelent, a *Sonderkommando* tagjainak tevékenysége és feladatköre még sokkal kevésbé volt ismert, mint napjainkban (részben Nemes Jeles László filmjének, a *Saul fiának* is köszönhetően). Itt azonban nem arról van szó, hogy „arcot adjunk” a muzulmánoknak, vagy megpróbáljuk humanizálni. Épp ellenkezőleg, ez az arctalan és névtelen határfigura mindvégig megőrzi kimond(hat)atlan titkát.

Agamben könyve azért is jelentős, mert az Auschwitz kapcsán kialakult minden korábbi etikai paradigma újragondolását javasolja. A hagyományos etikai kategóriák ugyanis szükségszerűen érvényüket veszítik, ha a tábor nem-helyére és sajátos produktumára (a muzulmánra) akarjuk alkalmazni őket.

Ám nem csupán a fogalmaink nem megfelelőek, de a nyelvünk sem az. A tanúságtétel legnagyobb paradoxona, hogy valami tanúsít(hat)atlanról kell számot adnia. A tanúságtevőnek – aki nem a valódi tanú – a soha ki-nem-mondottat (a muzulmán tanúságát) kell meghallania és mások számára közvetítenie.

A könyv újdonságát húsz évvel ezelőtt az adta, hogy teljesen más szempontból nézte a már ismert történeti dokumentumokat, olvasta újra a vallomásirodalmat (Levi, Antelme, Amery műveit), és abszolút eltérő, gyakran meglepő és szokatlan kontextusba helyezte őket. Ám pont emiatt, alapvető problémafelvetései – a szégyen létstruktúráját, a szubjektiváció és a deszubjektiváció kapcsolatát, a beszédnek a nyelvhez és a nyelven kívülihez való viszonyát érintően – máig érvényesek és aktuálisak maradtak.

Marad tehát számunkra is, mint új olvasók számára, elég elvégzendő feladat, ha Agamben nem könnyű (sőt, sokszor gyötrelmesen nehéz, nem csupán szellemi, de lelki tehertételt is jelentő) könyvét tovább akarjuk gondolni.

“Szólj te is,
szólj utolsónak,
mondd ítéleted.”

(Paul Celan)

Agamben “Ami Auschwitzból marad. Az arhívum és a tanú” (*Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone*, 1998) című könyvéből *a szem* egy négy részes válogatásban közöl szemelvényeket, Darida Veronika fordításában.

1. A tanú

1.1.

A táborban, a deportált számára, a túlélés egyik oka az, hogy tanúvá váljon.

Részemről szilárdan eltökéltem, hogy bármi is történjék, nem dobom el az életem. Mindent látni akartam, mindent megélni, mindent meg tapasztalni, mindent megőrizni magamban. Vajon mi célból, ha sohasem lesz lehetőségem arra, hogy világgá kiáltsam mindazt, amit tudok? Csupán azért, mert nem akartam elnémulni, nem akartam felszámolni azt a tanút, akivé válni akartam. (Langbein 1, 186)

Természetesen nem mindenki, csak a foglyok kis része érvelt így. Az is lehet, hogy ez csak egy kényelmes érvelési mód volt („Emiatt vagy amiatt akarok túlélni, ebből vagy abból a célból, számos ilyen ürügy akad. Az igazság az, hogy mindenáron élni akart.” Lewental,

148); vagy a bosszúról szolt („Természetesen a szögesdrót kerítésnek futhatnék, ezt bármikor megtehetném. De élni akarok. Talán csoda történik és felszabadítanak. Akkor bosszút állok, az egész világnak elmesélem, hogy mi történt odabent.” Sofsky, 477).

Igazolni a túlélést nem egyszerű, főleg nem a táborban. Emiatt vannak olyan túlélők, akik a hallgatást választják „Néhányan a legkedvesebb barátaim közül sohasem beszélnek Auschwitzról.” (Levi 1, 224). Míg mások számára az egyetlen életcél a tanú életben tartása. „Mások viszont másról se beszélnek, én is közéjük tartozom.” (uo.)

1.2.

A tanú tökéletes példája Primo Levi. Amikor visszatér otthonába, az emberek közé, fáradhatatlanul arról beszél mindenkinek, amit átélt. Úgy tesz, mint Coleridge vén tengerésze:

Emlékeznek a jelenetre: a vén tengerész feltartóztatja az esküvői vendégeket, akik nem figyelnek rá – hiszen az esküvő jár az eszükben – és arra kényszeríti őket, hogy végighallgassák az elbeszélését. Nos, amikor visszatértem a koncentrációs táborból, én is pont így viselkedtem. Elfojthatatlan szükségem volt arra, hogy elmeséljem a saját változatomat bárkinek!... Minden alkalom jó volt arra, hogy elmondjam a velem történeteket: a gyár igazgatójának és munkásainak, még akkor is, ha más dolguk akadt. Pontosan úgy viselkedtem, mint a vén tengerész. Aztán elkezdtem gépelni éjjelente... Minden éjjel írtam, és ez még örültebb dolog volt! (Levi 1, 224)

De nem érzi írónak magát, csak azért lesz író, hogy tanúskodjon. Bizonyos értelemben sohasem vált íróvá. 1963-ban, amikor már két regényt és számos elbeszélést publikált, arra a kérdésre, hogy vegyésznek vagy írónak tartja-e magát, kétség nélkül így válaszolt: „Ó, vegyésznek, őszintén mondom, hogy félreértés ne essék!” Ugyanakkor idővel és mintegy önmaga ellenére, mégis azzá vált, olyan könyveket írva, melyek már nem érintették a saját tanúságtételét, ám emiatt zavart érzett: „Aztán írtam ... elkövettem az írás bűnét.” (Levi 1, 258) „Az utolsó könyvemben (*La chiave a stella*) teljesen megszabadultam tanú szereptől... Azonban ezzel sem tagadok meg semmit; hiszen továbbra is egy deportált, egy tanú vagyok.” (Levi 1, 167)

Ezt a zavart láttam rajta én is, amikor az Einaudi szerkesztőségi ülésén találkoztam vele. Azért érezte bűnösnek magát, mert túlélte, nem a tanúságtétele miatt. „Békében vagyok önmagammal, mert tanúskodtam.” (Levi 1, 219)

1.3

Latinul két szó is létezik a tanú kifejezésére. Az egyik, *testis*, melyből az olasz *testimone* (tanú) szó ered, etimológiailag azt jelenti, aki harmadikként (*terstis*) jelenik meg, a két fél közötti perben vagy vitában. A másik, *superstes*, azt jelöli, aki átélte valamit, az elejétől a végéig keresztül ment egy eseményen, majd erről tanúságot tesz. Nyilvánvaló, hogy Levi nem egy harmadik; ő – minden értelemben – egy túlélő. De ez azt is jelenti, hogy az ő tanúvallomása nem egy per szempontjából gyűjti össze a tényeket (nem elég semleges ehhez, nem egy *testis*). Végeredményben nem az ítélet a fontos számára – ahogy a

megbocsátás sem az. „Soha nem jelentem meg bíróként.” (Levi 1, 77) „Nincs felhatalmazásom arra, hogy megbocsássak... semmire nincs autoritásom.” (uo, 236) Úgy tűnik tehát, hogy csak az érdekli, ami lehetetlenné teszi az ítéletet: az a szürke zóna, ahol az áldozatok hóhérokká és a hóhérok áldozatokká válnak. Mert mindenekelőtt ez az, amiben a túlélők egyetértenek: „egyik csoport sem volt emberibb a másikinál.” (uo, 232); „az áldozat és a hóhér egyformán hitvány, a táborok tanítása az elaljasodásban való testvériség.” (Rousset, in: Levi 1, 216)

Ami nem jelenti azt, hogy nem lehetett vagy nem kellett ítéletet mondani. „Ha Eichmannal szemben álltam volna, halálra ítéltém volna.” (uo, 144) „Ha bűnt követtek el, akkor fizetniük kell.” (uo, 236) Döntő ugyanakkor, hogy a két dolog ne keveredjen össze, hogy a jog ne színlelje, hogy megoldotta a kérdést. Az igazságnak létezik ugyanis egy nem jogi konzisztenciája, mely szerint a *quaestio facti* nem korlátozható a *quaestio iuris*-ra. A túlélő ügye ebben áll: mindabban, ami az emberi cselekvést a jogon túl viszi, és ami radikálisan kivonja a Per alól: „Mindannyiunkat vád alá helyezhetnek, elítélhetnek és megbüntethetnek, anélkül, hogy tudnánk, miért.” (uo, 75)

1.4.

Az egyik leggyakoribb tévedés – és nemcsak a tábor kapcsán – az etikai és a jogi kategóriák hallgatolagos összemosása (vagy ami még rosszabb, a jogi és a teológiai kategóriáké, az új teodíceában). Szinte minden kategória, melyet a morál vagy a vallás kapcsán használunk, valamilyen mértékben a joggal keveredik: bűn, felelősség, ártatlanság, ítélet, felmentés... Használatukhoz tehát sajátos elővigyázatosság szükséges. Valójában ugyanis, ahogy a jogászok pontosan tudják, a jog végsősoron nem az igazságosság biztosítására törekszik, ahogy az igazságért sem szavatol. Egyedül ítéletet nyújt, függetlenül az igazságtól vagy az igazságosságtól. Ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy a *jogerő* az igazságtalan ítéletekre is vonatkozik. A *res judicata* megalkotása – ahol az ítélet az igaz és a jogos helyét foglalja el, és igaznak számít még akkor is, ha hamis és igazságtalan – a jog végső célja. Ezzel a hibrid képződménnyel, melyről az sem állapítható meg, hogy tény-e vagy norma, a jog beéri – ennél tovább nem lép.

1983-ban az Einaudi kiadó felkérte Levit, hogy fordítsa le Kafkától *A pert*. A regényről már végtelen sok magyarázat született, melyek a mű profetikus-politikus (a modern bürokrácia mint az abszolút rossz), teologikus (a bíróság az ismeretlen Isten) vagy életrajzi (az ítélet a Kafkát gyötrő betegség) vonatkozásait hangsúlyozták. De arra alig figyeltek fel, hogy ez a könyv, amelyben a törvény csak a per formájában jelenik meg, egy mély felismerést fogalmaz meg a jogról, amely a közvélekedéssel ellentétben nem annyira norma, mint inkább ítélet, vagyis per. De ha a törvény (minden törvény) lényege a per, ha minden jog (és az általa érintett morál) csak a perre vonatkozó jog és (morál), akkor végrehajtás vagy megszegés, ártatlanság vagy bűnösség, engedelmesség vagy engedetlenség mind összeolvadnak és értelmüket veszítik. „A bíróság semmit sem akar tőled. Befogad, ha jössz, és elbocsát, ha távozol.” A norma végső célja tehát az ítéletalkotás, de ez nem ígér se büntetést, se jutalmat; ahogy igazságtételt vagy az igazság kiderítését sem. Az ítélet öncélú, és ebben áll rejtélye, ami a per rejtélye.

Az ítélet ezen önreferenciális természetéből az következik – ahogy ezt már egy nagy olasz jogtudós megállapította –, hogy a büntetés nem az ítéletet követi, hanem az ítélet már maga a büntetés (*nullum iudicium sine poena*). „Azt is mondhatnánk, hogy minden büntetés az ítéletben van, és a végrehajtott büntetés – a börtön, a halál – csak annyiban számít, amennyiben bizonyos értelemben az ítélet (*giudizio*) folytatása (ahogy a *giustiziare* – „kivégezni” kifejezés mutatja).” (Satta, 26) De ez azt is jelenti, hogy „a felmentő ítélet egy jogi tévedés beismerése”, és ha „legbelül mindenki ártatlan”, akkor az egyetlen valódi ártatlan „nem az, akit felmentünk, hanem aki az életét ítélet nélkül éli le”. (uo, 27)

1.5.

Amennyiben ez igaz – és a túlélő tudja, hogy igaz – akkor lehetséges, hogy maguk a perek (a tizenkét nürnbergi per, és mindazok, amelyek Németországon belül vagy a határain kívül zajlottak, egészen az 1961-es jeruzsálemi perig, amely Eichmann felakasztásával zárult, és egy újabb persorozatot indított el a Szövetségi Köztársaságban) voltak a felelősek azért a szellemi zavarért, amely több évtizedig akadályozta az Auschwitzról való gondolkodást. Bármilyen szükségesek voltak is ezek a perek, nyilvánvaló hiányosságaik ellenére is (hiszen csupán néhány száz embert érintettek), mégis hozzájárultak annak az eszmének a megerősítéséhez, hogy a problémát már megoldották. Az ítéleteket már meghozták, a bűnösség már végleges bizonyítást nyert. Néhány elszigetelt felismerést kivéve, csaknem fél évszázad kellett annak a megértéséhez, hogy a jog nem oldotta meg a problémát, és hogy a probléma oly hatalmas, hogy nem csupán megkérdőjelezi a jogot, de romokba dönti azt.

A jog, a morál és a teológia összekeverésének híres áldozatai is vannak. Ezek egyike a filozófus Hans Jonas, Heidegger tanítványa, aki az etikai problémákra szakosodott. Ő 1984-ben, a Lucas-díj átvételének alkalmával, Auschwitz kérdéséről beszélt. Mindezt egy új teodícea megalapozásaként tette, abból a kérdésből kiindulva, hogy miként volt lehetséges az, hogy Isten hagyta, hogy Auschwitz megtörténjen. A teodícea egy olyan per, amely nem az emberek, hanem Isten felelősségét vizsgálja. És mint minden teodícea, ez is felmentéssel zárul. Az ítélet indoklása így hangzik:

Lemondván a maga sérthetetlenségéről, az örök alap megengedte a világnak, hogy létezzék. Ennek az önmagára vonatkozó tagadásnak köszönheti minden teremtmény a maga létezését, és befogadta magába azt, amit a túlvilágból be lehetett fogadni. Miután teljesen leereszkedett a keletkező világba, Istennek nincs többé mit adni: most az embereken a sor, hogy adjanak neki valamit. És az ember ezt úgy tudja megtenni, ha az életének útjain ügyel arra, hogy ne történjen meg, vagy ne történjen meg nagyon gyakran, és ne őmiatta, hogy Istennek meg kelljen bánnia, hogy hagyta létrejönni a világot. (Jonas, 80)

A minden teodíceát jellemző kompromisszum bűne itt nyilvánvaló. Nemcsak nem mond semmit sem Auschwitzról, sem az áldozatokról, sem a hóhérokról, de még a megbékítő szándékot sem kerüli ki. Isten tehetetlensége mögött ugyanis felbukkan az embereké, akik az „*ezt soha többé!*”-t skandalizálják; akkor is, amikor már világos, hogy „*ez*” mindenhol jelen van.

1.6.

A felelősség fogalmát is gyógyíthatatlanul megfertőzte a jog. Ezt tudja mindenki, aki a jogi szférán kívül próbálta használni. Az etika, a politika és a vallás csak azon a terepen tudta definiálni magát, amelyet a jogi felelősségből szakított ki, habár nem azért, hogy egy másfajta felelősséget követeljen, hanem hogy abban feltárja a nem-felelősség zónáit. Ez természetesen nem büntetlenséget jelent. Sokkal inkább – legalábbis etikai értelemben – egy minden felvállalhatónál nagyobb felelősséggel való konfrontációt. Ehhez, legjobb esetben, csak hűségeseink tudunk maradni, ragaszkodva a felvállalhatatlanságához.

Az a hallatlan felfedezés, melyre Levi Auschwitzban tett szert, egy olyan területet érint, mely makacsul ellenáll a felelősség minden meghatározásának; és ezáltal sikerült elkülönítenie egy új etikai elemet. Levi ezt „szürke zónának” nevezte. Ebben „az áldozatok és a hóhérok összefonódásának hosszú lánc” bontakozik ki, ahol az elnyomott elnyomóvá válik, és a hóhér, ha rá kerül a sor, áldozatként tűnik fel. Egy olyan szürke, folytonos alkímiában, melyben a jó és a rossz, és velük együtt a tradicionális etika minden eleme, eljut az összeolvadás pontjára.

Tehát a felelőtlenység és az „*impotentia judicandi*” (Levi 2, 45) zónájáról van szó, mely nem a jón és rosszon *túl*, hanem úgy is mondhatnánk, hogy ezektől *innen* helyezkedik el. Egy a nietzscheivel szimmetrikusan ellentétes gesztussal, Levi az etikát azon a területen *innen* helyezte el, ahol általában elgondoljuk. És habár nem tudjuk okát adni, mégis úgy érezzük, hogy ez az innen sokkal fontosabb minden túlnál, és hogy az alsóbbrendű ember sokkal érdekesebb a felsőbbrendűnél. A felelőtlenység ezen becstelen zónája lesz az első kutatási körünk, ahonnan a felelősség semmiféle megvallása sem ragad ki minket, és ahol, percről percre, kirajzolódik a tanítása mindannak, amit a „gonosz rettenetes, kimondhatatlan, elgondolhatatlan banalitása” jelent. (Arendt 1, 408)

1.7.

A latin *spondeo* ige, amelyből az olasz felelősség (*responsabilità*) szó ered, eredeti jelentése: „kezeséget vállalni, valamiért valaki (vagy önmaga) számára, egy másik előtt”. Így eljegyzéskor, a *spondeo* az apa kijelentésében annyit tesz, hogy kötelezettséget vállal arra, hogy a saját lányát (a menyasszony neve ezért *sponsa*) feleségül adja a kérőhöz, vagy jóvátételt garantál arra az esetre, ha ez mégsem történne meg. A legősibb római jogban az volt a szokás, hogy egy szabad ember tússzá válhatott – vagyis fogollyá, amelyből a latin *obligatio* kifejezés ered –, hogy garantálja egy hiba jóvátételét vagy egy kötelezettség teljesítését. (A *sponsor* azt jelölte, aki magát a *reus*-nak alávetve, ígéretet tett arra, hogy ha a teljesítés nem jön létre, magára vállalja azt.)

A felelősségvállalás gesztusa tehát, ebből következően, eredete szerint jogi és nem etikai kategória. Nem fejez ki semmi nemes vagy magasztos dolgot, csak a kötelezettség, az önkéntes fogság tényét, egy adósság vállalása érdekében, egy olyan környezetben, ahol a jogi kötelezettség még a felelősségvállaló testébe íródott. Ilyen módon ez a gesztus szorosan összefonódott a *culpa* fogalmával, ami tágabb értelemben a kár

beszámíthatóságát jelöli (ezért a rómaiak kizárták annak a lehetőségét, hogy valaki önmagával szemben vétkezzen: *quod quis ex culpa sua damnum sentit, non intelligitur damnum sentire*: a saját hibából, önmagának okozott kár, jogi szempontból irreleváns).

A felelősség és a vétség tehát egyszerűen a jogi beszámíthatóság két aspektusát jelzik, és csak később internalizálódtak, majd kerültek kívül a jogon. Ebből ered minden olyan etikai elmélet homályossága és elégtelensége, amely ezen a két fogalmon alapul (ez inkább érvényes Jonasra, aki egy valódi és sajátos „felelősségelvet” akart megfogalmazni, mint Lévinasra, aki sokkal komplexebb módon, a *sponsor* gesztusát az etika kivételes gesztusává tette). A homályosság és az elégtelenség minden olyan esetben nyilvánvaló, amikor határt próbálunk vonni az etika és a jog között. [...]

A jeruzsálemi per során, Eichmann védekezésének fő irányvonala legtisztábban ügyvédjének, Robert Servatiusnak, a szavaival foglalható össze: „Eichmann Isten előtt érzi magát bűnösnek, nem a törvény előtt”. És végül Eichmann (akinek a zsidó népiértésben való részvétele széleskörűen igazolt volt, még akkor is, ha a szerepe valószínűleg más volt, mint ami a vádban elhangzott) egészen odáig jutott, hogy kijelentse: „kész lennék saját magam nyilvánosan felakasztani”, hogy „megszabadítsam a német fiatalságot a bűn súlyától”. Mindvégig fenntartotta, hogy Isten előtti bűnössége (ami számára egy „*Höheren Sinneträger*”, vagyis magasabb értelem hordozója volt), nem lehet jogilag megítélhető. Az ehhez a különbségtételhez (*distinguo*) való ragaszkodás egyetlen lehetséges értelme nyilvánvalóan az volt, hogy a vádlott szemében egy morális bűn felvállalása etikailag nemesnek tűnt, miközben a jogi vétség beismerését visszautasította (amely, etikai szempontból, sokkal kevésbé volt súlyos).

[...]

A jogi és az etikai kategóriák zavara (a velejáró bűnbánat logikájával) így tehát teljessé vált. Ez volt az oka számos, a per elkerülése miatt elkövetett, öngyilkosságnak (és nem csak a náci bűnösök részéről), melyek egy morális bűn néma felvállalásával akarták kiváltani a jogi felelősséget. És arra is érdemes emlékeznünk, hogy ezért a zavarért nem elsősorban a katolikus doktrína a felelős, mivel ez ismer egy olyan szentséget, melynek célja a bűnös bűnétől való megszabadítása; hanem sokkal inkább a laikus etika (hagyománykövető és képmutató, domináns formájában). Miután a jogi kategóriákat a legmagasabb etikai kategóriák szintjére emelte, miután így összekeverte a kártyákat, a laikus etika még ki akarta játszani a saját különbségét (*distinguo*) is. Ám az etika az a szféra, amely nem ismer sem bűnt, sem felelősséget. Az etika, ahogy Spinoza jól tudta, a boldog élet tudománya. A bűn és felelősség felvállalása – ami időnként szükséges lehet –, mindig az etika felségterületének elhagyása, és a jog területére való átlépést jelent. Aki megtette ezt a nehéz lépést, nem színlelheti, hogy visszatér azon az ajtón, amely épp most zárult be mögötte.

1.8.

A „szürke zóna” extrém alakzata a *Sonderkommando*. Ezzel az eufemizmussal – „Különleges Egység” – az SS a deportáltak azon csoportját nevezte meg, amelyre a gázkamrák és a krematóriumok kezelését bízta. Az ő feladatuk volt, hogy a meztelen rabokat, megfelelő rendben, a gázkamrákba vagyis a halálba vezessék; majd a ciángáz hatásától rózsaszínné vagy zölddé színeződött testeket kivigyék és vízsugárral lemosdassák; ellenőrizték, hogy a testnyílásokban nem rejtettek-e el értékes tárgyakat; kitépjk az állkapcsokból aranyfogakat; levágják a nők haját és ammónium-kloriddal megmossák; majd a holttesteket a krematóriumba szállítsák, felügyeljk az elégetésüket; végül kiürítsék a kemencékből a megmaradt hamut.

Fogságunk idején mi is hallottunk kószá, töredékes híreszteléseket ezekről az osztagokról, s később valamennyit igazolták is az említett források, de a sonderkommandósok mélységesen iszonyatos helyzete folytán a tanúvallomások mintha mind elhallgatnának valamit, ezért hát mindmáig nehéz képet alkotnunk róla, milyen is lehetett hónapokon át ezt a mesterséget űzni. [...] Egyikük így fogalmazott: „Ebbe a munkába vagy az első nap beleőrül az ember, vagy hozzászokik.” Egy másik pedig: „Persze megölhettem vagy megölehettem volna magam; de én életben akartam maradni, hogy bosszút állhassak és tanúskodhassak. Ne higgyétek, hogy szörnyetegek vagyunk: ugyanolyanok vagyunk, mint ti, csak éppen sokkal boldogtalanabbak.” [...]

Az olyan embertől, akit ilyen végletesen lealacsonyítottak, nem várhatunk jogi értelemben tanúvallomást, csak valami olyasmit, ami panasznak, átkozódásnak, önvádnak, mentegetőzésnek és önigazolásnak tekinthető.

A sonderkommandók létrehozása és gyakorlata a nemzetiszocializmus legdémonibb bűntette volt. (Levi 2, 61-62)

Mégis, Levi felidézi, hogy az egyik tanú, Nyiszli Miklós, az utolsó auschwitzi különleges osztag kevés túlélőinek egyike, elmesélte, hogy egyszer „munkája” szünetében látott egy futballmeccset, amelyet a SS tagjai a *Sonderkommando* tagjaival játszottak.

A meccset más SS-katonák is végignézték, továbbá az osztag teljes legénysége is, valamennyien szurkoltak a csapatuknak, fogadásokat kötöttek, tapsoltak, biztatták a játékosokat, mintha nem is a pokol kapujában játszódott volna a mérkőzés, hanem valamilyen faluszéli futballpályán. (Levi 2, 64-65)

Néhányan ebben a játszmában az emberiesség rövid pillanatát látják, a végtelen borzalom közepette. Számomra viszont, ahogy a tanúk számára is, ez a meccs, ez a hétköznapi pillanat, a tábor valódi borzalmát jelenti. Mivel akár azt is gondolhatnánk, hogy a vérengzések véget értek – még akkor is, ha itt és ott megismétlődnek, nem is olyan távol tőlünk. De ez a játszma soha nem ért véget, mintha még most is zajlana, megszakítás nélkül. Ez a „szürke zóna” örök és tökéletes sommázata, mely nem ismer időt, és mindenhol jelen van. Ebből ered a túlélők szorongása és szégyene.

Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha egyfajta ősi szorongásra ismerünk benne, arra, amelynek visszhangja a Teremtés Könyvének második versszakából csendül ki: a „tóhuva-bóhu” történelem előtti szorongását, a puszta puszta és üres földét, azét a világegyetemét, mely moccanni sem tud Isten lelkének súlya alatt, de amelyből az ember lelke még hiányzik, mert még meg sem született, vagy mert már régen kihunyt. (Levi 2, 105)

De ez a mi szégyenünk is, akik bár nem ismertük a táborokat, mégis asszisztálunk – magunk sem tudjuk, hogyan – ahhoz a játszmához, mely megismétlődik stadionjaink minden meccsében, minden televíziós közvetítésben, minden hétköznapi normalitásban. Ha nem sikerül megértenünk és megállítanunk ezt a játszmát, akkor nincs több remény.

Auschwitz-Birkenau, 2011. január. Abel Francés Quesada fotója.

1.9.

A tanú megnevezése görögül *martis*, mártír. Az első egyházatyák a *martirum* kifejezést arra használták, hogy azoknak az üldözött keresztényeknek a halálát jelöljék vele, akik ezáltal a hitükről tettek tanúságot. A mártíromsághoz azonban annak, ami a táborokban történt, kevés köze van. Ebben a túlélők mind egyetértenek. „A náci áldozatait mártíroknak hívni annyit tesz, mint misztifikálni a sorsukat.” (Bettelheim 1, 93) Mégis van két olyan pont, ahol ezek az elnevezések érintkeznek. Az első a görög kifejezésből adódik, amely a „visszaemlékezni” igéből ered. A tanú elhivatottsága a visszaemlékezés, nem tud nem emlékezni.

Fogságom emlékei sokkal elevenebbek és részletesebbek minden másnál, melyek előbb vagy később történtek. (Levi 1, 225)

Olyan képeket és hangokat őrzök az ottani tapasztalatokról, melyek számomra megmagyarázhatatlanok... Bevésődtek az elmémbe, akár egy mágnesszalagra, olyan ismeretlen – lengyel vagy magyar – kifejezések, melyeket később elismételtem lengyelek és magyarok előtt, akik azt mondták, hogy jelentésük van. Ismeretlen okból, valami rendellenes dolog történt velem, azt is mondhatnám, hogy ez egyfajta tudattalan felkészítés volt a tanúságtételre. (Levi 1, 220)

A második pont sokkal bensőségeesebb és megvilágítóbb. A mártíromságról írt első keresztény szövegek olvasása – ilyen pl. Tertullianus *Scorpiace* műve – váratlan tanulságokat tartogat. Az Egyházatyák olyan eretnek csoportokkal álltak szembe, akik elutasították a mártíromságot, mert teljesen értelmetlen halálnak (*perire sine causa*) tűnt a szemükben. Vajon milyen értelemmel bírhat a hit megvallása olyan emberek – vádlók és hóhérok – előtt, akik ebből a vallomásból semmit sem értenek? Isten nem akarhatja azt, ami értelmetlen.

Vajon az ártatlanoknak is hasonló dolgokat kellett elszenvedniük?... Krisztus egyszer és mindörökké feláldozta magát értünk, vállalta a halált, avégett, hogy minket megmentsen a haláltól. Ha arra kér, hogy kövessem őt, akkor vajon megváltását az én halálomtól várja? Vagy azt kellene gondolnunk, hogy Isten az emberek véréért követeli, miközben megveti a bikák és kecskék áldozatát? Hogyan kívánhatná annak a halálát, aki nem vétkezett? (Tertullianus, 63-65)

A mártíromság doktrínája tehát azért született, hogy igazolja az értelmetlen halál, az abszurdnak tűnő kivégzés botrányát. Egy nyilvánvalóan ok nélküli (*sine causa*) halál látványosságával szemben, a Lukács 12, 8-9 és Máté 10, 32-33 szöveghelyekre való hivatkozás („Azokat, akik megvallanak engem az emberek előtt, én is megvallom majd mennyei Atyám előtt. De aki megtagad az emberek előtt, azt én is megtagadom mennyei Atyám előtt”) lehetővé teszi, hogy a mártíromságot isteni parancsként értelmezzük, és így értelmet adjunk az értelmetlennek.

Ennek pedig már nagyon sok köze van a táborokhoz. Mivel a táborokban egy olyan népírtás folyt, melynek ugyan megtalálhatjuk az előzményeit, de amelynek formája mégis nélkülöz minden értelmet. A túlélők ebben is egy véleményen vannak: „Nekünk magunknak is *elképzelhetetlennek* tűnt, amit mondani akartunk.” (Antelme, 5)
„Valamennyi, többnyire egyetlen okot kereső tisztázási kísérlet csúfos kudarcot vallott.” (Améry, 6)

„Bosszantanak az olyan szélsőség vallási nézeteket vallók, akik a népírtást profetikusan akarják magyarázni: bűneink büntetéseként. Nem! Nem tudom ezt elfogadni, épp az értelmetlensége teszi olyan borzalmassá.” (Levi 1, 219)

A „holokauszt” szerencsétlen elnevezése (gyakran nagy H-val írva) abból a tudattalan igényből született, hogy igazoljuk a *sine causa* halált, hogy értelmet adjunk annak, aminek nem lehet értelme. „Nézzék el nekem, de a Holokauszt kifejezést vonakodva használom, mivel nem kedvelem. Csak azért használom, hogy megmagyarázzam. Filológiaiilag ez egy

tévedés...” (uo. 243) „Amikor ez a kifejezés megszületett, nagyon bosszantott, később megtudtam, hogy maga Wiesel hozta létre, majd megbánta és vissza akarta vonni”. (uo. 219).

[...]

1.12.

A tanúságtétel azonban tartalmaz egy hiányt. Ebben a túlélők egyetértenek.

Van még egy másik hiány is, mely minden tanúságtételt jellemez: a tanúk, per definitionem, mind túlélők, és így valamennyien, valamilyen módon, kiváltságot élveznek... Az átlagos fogoly sorsát senki nem mesélte el, mivel számukra lehetetlen volt a túlélés... Az átlagos fogolyról én is írtam, amikor a muzulmánokról beszéltem, de a muzulmánok nem beszéltek. (Levi 1, 215)

Akik nem élték át ezt a tapasztalatot, sohasem fogják megismerni; akik átélték, nem fognak beszélni róla, legalábbis nem igazán és nem teljesen... A múlt a halottakhoz tartozik. (Wiesel, 314)

Érdemes elgondolkodnunk ezen a hiányon, amely megkérdőjelezi a tanúságtétel értelmét, ahogy a tanú identitását és megbízhatóságát is.

Ismétlem, nem mi, túlélők vagyunk az igazi tanúk. [...] Mi, túlélők nem csupán elenyésző, hanem egyszersmind rendellenes kisebbség is vagyunk: olyan emberek, akik vétkük, ügyességük vagy szerencsájuk folytán elkerülték a legrosszabbat. Akik nem kerülték el, aki látta a Gorgót, az nem tért vissza, hogy beszélhessen, mert ha mégis, hát némán tért vissza. Márpedig ők a teljes értékű tanúk: a „muzulmánok”, az odaveszettek, csakis az ő tanúvallomásuk lehetne általános érvényű. Ők a szabály, mi a kivétel. [...]

Mi, akiket megérintett a végzet, több-kevesebb hozzáértéssel megpróbáltuk elbeszélni nemcsak a magunk sorsát, hanem az elpusztultakét is; csak hogy „bizományosi szerepkörben” jártunk el, közről látott, de a saját bőrünkön meg nem tapasztalt dolgokról számoltunk be. A beteljesített pusztítást, a véghezvitt rémtettet nem beszélte el senki, mert nem tért vissza még senki az életbe, hogy elbeszélje a saját halálát. De akik odavesztek, akkor sem tettek volna tanúságot, ha toll és papír van a kezük ügyében, mert a pusztulásuk már a testi halál előtt kezdetét vette. A megfigyelés, az emlékezés, a mérlegelés és az önkifejezés képességét már hetekkel, hónapokkal a haláluk előtt elvesztették. Mi szölk helyettük: a nevükben. (Levi 2, 103-104)

A tanú többnyire az igazság és az igazságosság érdekében tesz tanúvallomást, mely szavának érvényességet és tartalmat ad. Ebben az esetben viszont a vallomás értéke lényegileg abból adódik, ami hiányzik belőle: középpontjában ugyanis egy megvallhatatlant hordoz, mely szétrombolja a tanúk autoritását. A „valódi” tanúk, a „teljes értékű” tanúk azok, akik nem tettek tanúvallomást, akik nem tudtak tanúvallomást tenni. Azok, akik nem „kerülték el a legrosszabbat”: a muzulmánok, az odaveszettek. A túlélők, mint pszeudotánúk, az ő nevükben beszélnek, hogy ezáltal egy hiányzó

tanúvallomásról tegyenek tanúságot. Azonban valaki helyett beszélni itt nem bír semmilyen értelemmel: az odaveszetteknek nincs mit mondaniuk, semmilyen tanítást vagy emléket nem akarnak átadni. Nincs „történetük” sem „arcuk”, ahogy „gondolataik” sincsenek (Levi 3, 82). Aki magára veszi azt a terhet, hogy helyettük valljon, jól tudja, hogy a tanúságtétel lehetetlenségéről kell vallania. Ez viszont véglegesen megváltoztatja a tanúságtétel értékét, és szükségessé teszi azt, hogy értelmét egy váratlan zónában keressük.

1.13.

Azt, hogy a tanúságtételben mindig van valami, amiről lehetetlen vallani, már többször megvizsgálták. 1983-ban jelent meg Lyotard *Le Différend* című könyve, mely – ironikusan elismételve a revizionisták téziseit – egy paradox logika tételezésével kezdődik:

Már megértettük önökkel azt, hogy a nyelv adományával bíró emberi lények egy olyan szituációba kerültek, melyről most egyikük sem tud beszámolni önöknek úgy, ahogy az történt. A többségük ugyanis eltűnt, a túlélők pedig ritkán beszélnek róla. Amikor mégis megteszik, tanúságtételük csak végtelenül kis részét írja le ennek a szituációnak. – Honnan tudhatjuk, hogy ez a helyzet valóban létezett? Hogy nem csak a tudósító képzeletének a gyümölcse? Az is lehet, hogy a szituáció nem így létezett. Vagy így létezett, és akkor a tudósító tanúvallomása téves, hiszen vagy neki is el kellett volna tűnnie, vagy hallgatnia kellett volna. [...] „Valóban a saját szemmel látni” egy gázkamrát – ez lenne a feltétele annak, hogy hitelt érdemlően állíthassuk, hogy létezik és hogy meggyőzzük a kételkedőket. Ahogy azt is bizonyítani kell, hogy a gázkamra épp gyilkolt a meglátásának pillanatában. Ennek az egyetlen elfogadható bizonyítékát az adná, ha halottak lennénk. De ha halottak lennénk, akkor nem tudnánk tanúsítani azt, hogy mi a helyzet gázkamrákkal. (Lyotard, 16)

Néhány évvel később, a Yale egyetemen folytatott kutatások nyomán, S. Felman és D. Laub a *soát* úgy definiálták, mint egy „tanúk nélküli eseményt”. 1989-ben, az egyik szerző még továbbvitte ezt a gondolatot, Claude Lanzmann filmjéhez írt kommentárjában. Eszerint a *soá* kettős értelemben tanúk nélküli esemény: egyrészt lehetetlen belülről tanúsítani, mivel nem tudunk vallomást tenni a halál belsejéből, nincs hang a hang eltűnésének kifejezésére; másrészt kívülről is lehetetlen a tanúsítás, mivel az *outsider* értelemszerűen kizárt az eseményből.

Valóban nem lehet elmondani az igazságot, kívülről tanúskodni róla. De szintúgy lehetetlen, ahogy már láttuk, belülről tanúsítani. Számomra úgy tűnik, hogy az egész film lehetetlen pozíciója és tanúságtételének feszültsége abból adódik, hogy nincs egyszerűen bent vagy kint, hanem paradox módon, *egyszerre van kint és bent*. A film megpróbál egy új utat nyitni és egy olyan hidat verni bent és kint között, mely nem létezett a háború során, és még ma sem létezik. Ezt azért teszi, hogy kapcsolatot és párbeszédet hozzon létre köztük. (Felman, 89)

Pontosan a bent és a kint közötti elkülönítetlenségnek ez a küszöbe (ami, ahogy látni fogjuk, teljesen más dolog, mint egy „híd” vagy egy „párbeszéd”) vezethetne el a tanúságtétel szerkezetének megértéséhez; ám a szerző itt lezárja a vizsgálódást. A további elemzés helyett, a logikai lehetetlenség felől egy lehetséges esztétika felé haladunk, a dal metaforájának segítségével.

Ami a film tanúságtételre való képességét és meggyőző erejét adja, az nem a szavakból, hanem szavak, a hangok, a ritmus, a melódia, a képek, az írás és a csend közötti homályos és megtévesztő kapcsolatból ered. Minden tanúságtétel a szavakon és a dallamon túl mond nekünk valamit, ahogy egy dal egyedi előadása teszi. (Uo., 139)

A tanúságtétel paradoxonát a dal *deux ex machináján* keresztül magyarázni, annyit tesz, mint esztétizálni a tanúságtételt – amitől Lanzmann jogosan tartózkodott. Sem a vers, sem a dal nem léphet közbe azért, hogy megmentse a lehetetlen tanúságtételt; épp ellenkezőleg, ha egyáltalán valami, akkor tanúságtétel képes arra, hogy megalapozza a vers lehetőségét.

1.14.

Egy becsületes elme értetlenségei is tanulságosak lehetnek. Primo Levi, aki nem szerette a homályos írókat, megragadta Celan költészete, noha nem sikerült őt valóban megértenie. Egy rövid esszéjében, melynek címe „A homályos írásról”, megkülönbözteti Celant azoktól, akik az olvasójuk lenézése vagy kifejezőerejük fogyatékossága miatt írnak homályosan. Celan költészetének homályossága ugyanis szerinte sokkal inkább egy „előzetes öngyilkosság, élni-nem-akarási és a világból való menekülés, melynek a kívánt halál a megkoronázása volt”. (Levi 4, 637).

Azt a kivételes műveletet, amelyet Celan a német nyelven hajtott végre, és amely annyira vonzotta az olvasóit, Levi leginkább – még hozzá olyan okokból, melyek véleményem szerint megfontolandók – egy artikulálatlan dadogáshoz vagy egy haldokló hörgéséhez hasonlította.

Ez a homály oldalról oldalra nő, egészen az utolsó, artikulálatlan dadogásig, mely olyan megdöbbenő, mint egy haldokló hörgése, hiszen voltaképpen az. Úgy vonz minket, mint egy szakadék, de ugyanakkor meg is foszt valamitől, amit ki kellett volna mondani, de nem lett kimondva; és emiatt kiábrándít és eltávolít. Úgy vélem, hogy a költő Celant inkább végiggondolni és szánni kell, mintsem utánozni. Ha üzenete valóban üzenet, akkor az elveszik a „háttérzajban”: mivel nem kommunikáció, nem nyelv, vagy legfeljebb egy sötét és csonka nyelv, annak a nyelve, aki meg fog halni, és aki egyedül van, ahogy valamennyien egyedül leszünk a halál pillanatában. (Uo).

Auschwitzban Levi már kísérletet tett arra, hogy meghalljon és megfejtse egy artikulálatlan dadogást, valamit, ami egy nem-nyelvhez vagy egy sötét és csonka nyelvhez volt hasonlatos.

Ez a felszabadulást követő napokban történt, amikor az oroszok a túlélőket átszállították Bunából Auschwitz „nagy táborába”. Itt Levi figyelmét azonnal megragadta egy kisgyerek,

akit a deportáltak Hurbineknek neveztek.

Hurbinek egy semmi volt, a halál fia, Auschwitz fia. Körülbelül háromévesnek látszott, egyikünk sem tudott róla semmit, nem beszélt, és nem volt neve; ezt a furcsa nevet, hogy Hurbinek, mi adtuk neki, talán valamelyik nő, aki így fordította le azokat az artikulálatlan hangokat, melyeket a kicsi olykor-olykor hallatott. Deréktól lefelé béna volt, sorvadt lába csont és bőr, de a szeme félelmetes elevenességgel villogott háromszögletű, megnyúlt arcában, tele kérdéssel, állítással, kitörni vágyással, szabadulhatnékkal a síri némaságból. A szó hiánya, a szóé, amire senki nem tanította meg, a beszélhetnék sürgető szenvedélye égett a tekintetében [...] (Levi 3, 246-247)

Majd Hurbinek egyszercsak folyamatosan egy szót kezd ismételtetni, melyet a táborban senki sem ért meg, és amelyet Levi hozzávetőlegesen így jegyez le: *mass-klo* vagy *matisklo*:

Éjszaka füleltünk: való igaz, Hurbinek zuga felől időnként hallani lehetett valami hangot, egy szót. Nem mindig ugyanazt, az az igazság, de kétségkívül egy artikulált szót, pontosabban enyhe különbséggel artikulált szavakat, variációkísérleteket egy témára, talán egy névre. (Levi 3, 247)

Valamennyien hallották, próbálták megfejteni ezt a hangot, ezt az épp születő szókincset: de hiába volt jelen Európa összes nyelve a táborban, Hurbinek beszéde makacs titok maradt.

Nem, nem hinném, hogy üzenet, hogy kinyilatkoztatás lett volna, talán csak a neve, ha egyáltalán volt neki; talán (találgattuk) azt akarta mondani, hogy „enni”, vagy hogy „kenyér”, esetleg azt, hogy „hús” csehül, amint egyik társunk bizonygatta, ő ugyanis értett azon a nyelven... Hurbinek, a névtelen, akinek kicsi karján is ott kellett éktelenkednie az auschwitz-i tetoválásnak; Hurbinek 1945 márciusának első napjaiban meghalt – szabadon, de megváltatlanul. Semmi nem maradt belőle, csak ezek a sorok. (Levi 3, 248)

Talán ez volt az a titkos beszéd, melyet Levi Celan költészetének „háttérzajában” elveszni vél. Auschwitzban viszont még ő maga is próbálta meghallani a tanúsíthatatlant, egybegyűjteni ez a titkos szót: *mass-klo*, *matisklo*. Talán minden beszéd, minden írás így születik meg: tanúvallomásként. És emiatt az, amiről a tanúvallomás szól, nem lehet egy már létező nyelv vagy írás; csak valami még tanúsíthatatlan. Ez az a hang, mely a hiányból fakad; a nem-nyelv, mely csak magáról beszél, amelyre a nyelv válaszol, és amelyben a nyelv megszületik. Ennek a tanúsíthatatlannak a természetét és nem-nyelvét kell tehát megvizsgálnunk.

1.15.

Hurbinek nem tud tanúságot tenni, mivel nincs nyelve (az általa kiejtett szó csak egy bizonytalan és jelentésétől megfosztott hang: *mass-klo* vagy *matisklo*). És mégis, ő „tanúskodik a szavaim által” (Levi). De a túlélő sem tud teljesértékű tanúságot tenni, kimondani a saját hiányát. Ami annyit jelent, hogy a tanúságtételben a tanúskodás kétféle lehetetlensége találkozik; vagyis a nyelvnek ahhoz, hogy tanúskodni tudjon, helyet

kell adnia egy nem-nyelvnek, be kell mutatnia a tanúságtétel lehetetlenségét. A tanúságtétel nyelve már nem bír jelentéssel, de nem-jelentése által továbblép egy nyelv-nélküliséghez, hogy itt egy másfajta jelentéstelenségre tegyen szert, a teljes értékű tanúéra, aki nyilvánvalóan nem képes tanúskodni. A tanúságtételhez ugyanis nem elegendő elvinni a nyelvet a saját nem-értelméig, a betűk pusztá kimondhatatlanságáig (*m-a-s-s-k-l-o*, *m-a-t-i-s-k-l-o*); de az is szükséges, hogy ez az értelmétől megfosztott hang valaminek vagy valakinek a hangja legyen, aki teljesen más okok miatt, nem tud tanúskodni. Vagyis az szükséges, hogy a tanúságtétel lehetetlensége, az a „hiány”, amely az emberi nyelv konstitutív része, összeomoljon, hogy a tanúságtétel egy másfajta lehetetlenségének biztosítson helyet: annak, aminek nincs nyelve.

Az a nyom, melyet a nyelv egy tanúsítatlan átíratának vél, nem annak a beszéde. Hanem annak a nyelvnek a beszéde, mely akkor születik, amikor a nyelv már nincs a kezdeteknél, elszakad onnan, azon egyszerű okból, hogy tanúskodhasson. „Nem ő volt a fény, hanem azért jött, hogy tanúságot tegyen a fényről”.

Franciszek Jaźwiecki: Ismeretlen fogoly portréja, 1942-43, Auschwitz-Birkenau.

Bibliográfia

Améry, J.: *Túl bűnön és bűnhődésen*, ford. Blaschik Éva, Múlt és Jövő, Budapest, 2002.

Antelme, R.: *Emberi fajtánk*, ford. Szegő György, Európa, Budapest, 1972.

Arendt, H.: *Eichmann Jeruzsálemben*, ford. Mesés Péter, Pató Attila, Osiris, Budapest, 2000.

Bettelheim, B.: *Sopravvivere*, Feltrinelli, Milano, 1991.

Felman, S.: A l'âge du témoignage : Shoah de C. Lanzmann, in *Au sujet de Shoah*, Belin, Paris, 1990.

Jonas, H.: Az Isten-fogalom Auschwitz után, ford. Weiss János, in *Múlt és Jövő*, 77. évf. 1. szám, 2016.

Langbein, H.: *Auschwitz, Zeugnisse und Berichte*, Europäische Verlag, Hamburg, 1994.

Levi, P.

1. *Conversazioni e interviste*, Einaudi, Torino, 1997.
2. *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, ford. Betlen János, Európa, Budapest, 1990.
3. *Ember ez? Fegyvernagyvadás*, ford. Magyarósi Gizella, Európa, Budapest, 2014.
4. L'altrui mestiere, in *Opere vol. 3*, Einaudi, Torino, 1990.

Lewental, S.: Gedankbuch, in *Hefte von Auschwitz*, n° 1, Oswiecim, 1972.

Lyotard, J.-F.: *Le Différend*, Minuit, Paris, 1983.

Satta, S.: *Il mistero del processo*, Adelphi, Milano, 1994.

Sofsky, W.: *L'ordine del terrore*, Laterza, Roma-Bari, 1995.

Tertullianus: *Scorpiace*, Nardini, Firenze, 1990.

Wiesel, E.: For some Measure of Humanity, in *Sh'ma. A Journal of Jewish Responsibility*, n° 5, 1975.